

Raadsels rond Ratke's verblijf in Holland

1603 - 1610 - Een onderzoek

I. VAN DER VELDE

I. *Coïncidentie van protest*

In het begin van de zeventiende eeuw heeft zich op gebieden, nauw verwant met opvoeding en onderwijs, maar ook op het gebied van opvoeding en onderwijs zelve, een coïncidentie van protest voorgedaan, die als coïncidentie weinig of in het geheel niet is opgemerkt. En wel protesten zowel bij een lid der oudere generatie, Wolfgang Ratke (1571-1635), als bij een drietal jongeren, die zich later zullen ontwikkelen tot figuren van nationale en internationale betekenis, nl. de Nederlander Constantijn Huygens (1596-1687), de Fransman René Descartes (1596-1650), de Tsjech Johan Amos Comenius (1592-1670). Hun geboortejaren liggen zoals we zien in het laatste decennium van de zestiende eeuw. In het begin van het tweede decennium van de zeventiende eeuw, zo ongeveer in 1612-1613, hebben zij hun pre-universitaire opleiding voltooid.

We bespreken nu eerst het protest der jongeren, daarna, maar slechts aanduidingswijze, het protest van de oudere Ratke. Over Ratke's pedagogische en didactische inzichten vindt men ruimschoots voldoende voorlichting in recente publicaties, waarvan we noemen:

E. Ising: *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik*, 1959;

G. Rioux: *L'oeuvre pédagogique de Wolfgang Ratichius* 1963;

G. Rioux: *La pensée pédagogique de Wolfgang Ratichius*, 1963;

F. Hofmann: *Anmerkungen zu einem modernen Ratke-Bild*, 1965.

Constantijn Huygens

Constantijn Huygens geniet huisonderwijs onder voortdurende strenge controle van vader Christiaan. Het is onderwijs naar het gangbare elitepatroon, het accent ligt op talen: op het Frans en het Latijn, voertalen in de dagelijkse omgang, en op het Grieks. Als afsluiting van de pre-universitaire studie worden logica en dialectica onderwezen. Als Constantijn rijp geacht wordt voor de universiteit mag hij korte tijd zijn studielust de vrije teugel laten. Zijn persoonlijke voorkeur leidt hem dan in twee richtingen. Allereerst naar Griekse, Latijnse en Franse dichters (zelf was hij reeds vroeg poëet), doch daarnaast, daar tegenover, naar de natuurwetenschappen. Voor de theoretische sterrenkunde had hij zich reeds eerder geïnteresseerd. 'Ik heb de vrijheid genomen overal rond te zwerven en alles te onderzoeken en nooit heb ik zo gezworen bij de woorden van Plato en Aristoteles, of ik was steeds onmiddellijk bereid de tegenspraak van ieder uit de allerlaatste tijd te aanvaarden, mits ze berustte op proefondervindelijke waarheid'.

Deze proclamatie klinkt negatief als verwerping, maar positief als aanvaarding. Als aanvaarding van een nieuwe basis voor de wetenschap, getypeerd door de woorden 'alles te onderzoeken' en 'proefondervindelijke waarheid'. Huygens distancieert zich hier van zijn humanistische scholing; hij beseft dat er wetenschappelijk een nieuw tijdvak is ingetreden. Hij noemt enkele coryfeeën, tegen wie hij 'eerbiedig' opziet: de Engelsman Francis Bacon, zijn eigen landsman Cornelis Drebbel. Zij hebben 'de voortreffelijkste critiek geleverd op de zinledige begrippen, leerstellingen en axioma's uit de Oudheid, waar-

over ik het gehad heb'. Toen Huygens de voorstudie beëindigd had, was hij zestien, zeventien jaar. Zijn oudste kritiek ligt rond 1612-1613.

Vroeg dus een onafhankelijk denker.

René Descartes

Descartes' kritiek is hem omstreeks dezelfde tijd, dus op ongeveer gelijke leeftijd, bewust geworden. Hij wordt in 1604 leerling van het Jezuiten-college van La Flèche, stichting van Hendrik IV ten behoeve van leerlingen uit ambtelijk of maatschappelijk geprivilegieerde standen. Het onderwijs was er geschoeid op de beroemde *Ratio studiorum*, omvatte een humanistisch-literaire en een filosofische leergang. Tot laatstgenoemde behoorde ook de wis- en natuurkunde.

Het onderwijs heeft Descartes niet bevredigd, al heeft hij een en ander gewaardeerd.

Zijn indrukken heeft hij weergegeven in het Eerste gedeelte van zijn *Vertoog over de methode* (blz. 69-78). Hij klaagt over de slechts geringe zekerheid, die de wijsbegeerte vermag te schenken, omdat zij opgaat in controversen. Daardoor kan zij nimmer basis worden van andere wetenschappen: 'Van de wijsbegeerte zal ik niets zeggen dan dat ik, merkende dat zij beoefend is geworden door de voortreffelijkste geesten, die sedert vele eeuwen geleefd hebben, en dat er niettemin niet een ding is, waarover men niet redetwist en dat niet twijfelachtig is, ik niet genoeg eigendunk had om te verwachten er beter in te zullen slagen dan anderen. . . Wat de andere wetenschappen betreft meende ik, waar ze hun grondbeginselen aan de wijsbegeerte ontlenu, dat men niets hechts zal kunnen opbouwen op zo weinig stevige grondslagen'. Descartes is als Huygens in oud vertrouwen geschokt; hij zoekt als Huygens nieuwe, vaster, grond. Hij heeft, zodra hem zijn leeftijd dat toeliet, zich vrijgemaakt van het gezag zijner leermeesters, de studie der Oudheid en de letteren geheel laten varen. 'Ik nam het besluit naar geen andere kennis meer te streven dan die, welke ik in mijzelf of in het grote boek der wereld kon vinden'.

Descartes zou, als hij in 1612-1613 Huygens had gekend, in hem een even overtuigd geest-

verwant hebben gevonden, als hij later in hem een vriend, medewerker, adviseur vond.

Johan Amos Comenius

Comenius' jeugd is minder behoed geweest dan die van de aristocratenzoons Huygens en Descartes. Eerst op zestienjarige leeftijd werd hij ingeschreven op een Latijnse school, waar hij een zo uitermate begaafd leerling bleek te zijn dat hij twee jaar later rijp geacht werd voor de universiteit. Hij was een inquisitieve geest, bezielde door een vorsende studiezin. Hij hield zich grondig op de hoogte van de vorderingen der wetenschappen, ook der natuurwetenschappen. De langdradige onsamenhangende onderwijsmethoden ergerden hem, hij verzuchtte volgens De Raaf, in diens vertaling van de '*Didactica magna*':

'Och, gave Jupiter mij de verloren jaren weder'.

Begrijpelijk wordt dus dat hij zocht naar middelen ter verbetering, toen hij in 1614 na de voltooiing van zijn studiën aan de universiteiten van Herborn en Heidelberg en na een reis door West-Europa, waarin hij ook Amsterdam bezocht, belast werd met de leiding van de school der Moravische Broeders te Prerau. Zijn *Grammaticae facillioris praecepta*, regels ter vergemakkelijking van het grammaticaal onderwijs, is overigens een grammatica, die niet zonder invloed van Ratke tot stand is gekomen, zoals Comenius zelve dat veel later aangeeft in het Voorwoord van *Schola ludus seu Encyclopaedia viva*, dat in 1654 voor de eerste maal verscheen: 'Wegen meines evangelischen Glaubens muszte ich jedoch mit anderen zusammen nach Polen ins Exil gehen. Um das harte Emigrantleben auszuhalten, liesz ich mich dazu bewegen, im Gymnasium von Lissa zu unterrichten. Dies gab mir Gelegenheit, die Kunst der *Didaktik* zu studieren, die Wolfgang Ratichius und andere damals zu pflegen begonnen hatten, und ich unterzog ihre Prämissen einer gründlichen Prüfung'.

Aan de invloed van Ratke op Comenius behoefte na deze erkenning niet getwijfeld te worden. Misschien gaat Wielenga iets te ver als hij in zijn bijdrage *Vernieuwingstendenties in het buitenland*

(*Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*) Comenius Ratke's adept noemt: 'Alle groten onder de denkers over opvoedkunde, te beginnen met Ratke en diens adept, de 17-eeuwse Comenius, waren tevens pioniers van de onderwijsvernieuwing'. Comenius heeft ook anderer invloed ondergaan, zij het niet groter als Ratke. Het blijft overigens opmerkelijk dat latere Nederlandse auteurs, behalve dan zeer terecht Wielenga, weinig of niets over Ratke's invloed op Comenius zeggen. Noch Noordam in zijn *Inleiding in de historische pedagogiek* (1968), noch Prins in zijn opstel over Comenius in *Grote denkers over opvoeding* (2e druk 1969), noch Van Vliet in zijn artikel *De pedagogiek van Jan Amos Comenius in Paedagogische Studiën* 1970. Bij de oudere schrijvers, bij Rombouts en Waterink, worden Ratke en Comenius veelvuldig in combinatie vermeld.

Bij niet-Nederlandse auteurs schijnt de zaak anders te liggen, zowel in oudere als in meer recente werken. In dit verband verwijzen we naar o.a. A. Israël *Das Verhältnis der groszen Unterrichtslehre des Amos Comenius zu die Didaktik Ratkes* (1892) en G. Vogt *Wolfgang Ratichius, der Vorgänger des Amos Comenius* (1894). Van meer recente datum is G. Mann's *Lessings Pädagogik* (1929). Mann schrijft op blz. 48: 'Trotz der groszen Fortschritte, die die Unterrichtslehre durch Ratichius und Comenius sowohl wie durch die Philanthropen gemacht hatte', enz. Een soortgelijke zinsnede vindt men in William Boyd's *The history of Western Education* (11e druk 1964), minder correct vertaald als *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (1969, blz. 289): 'De hertog' (d.i. hertog Ernst de Vrome (1601-1675), residerend te Gotha) 'koesterde een diepgaande bewondering voor de nieuwe methoden, die door Ratke en Comenius werden gepropageerd', enz.

Er moet iets gaande geweest zijn in de pedagogisch-didactisch-onderwijskundige situatie in het Europa van rond 1600, als in het prille begin der zeventiende eeuw op zo verschillende plaatsen zo verschillend gearde jongeren gelijktijdig protesten tegen leerstof en methode van het gangbare

onderwijssysteem: de Nederlandse calvinistische toekomstige staatsman en dichter Huygens, de Franse katholieke toekomstige mathematicus en filosoof Descartes, het Tsjechische lid der Moravische broedergemeente, de toekomstige theoloog en pedagoog Comenius, buiten hun weten voorafgegaan door de Duitse lutherse 'Privatlehrer' Ratke. Een convergentie van verzet, die niet zonder resultaat kon blijven en blijkens o.a. Mann en Boyd, niet zonder resultaat bleef.

II. Wolfgang Ratke (1571-1635)

We beginnen onze schets van zijn leven tot 1612 (het waarom van deze beperking wordt verderop duidelijk) met twee citaten, die, laat ons zeggen, de man en zijn idealen tekenen. Het eerste vindt men in het proefschrift van K. Seiler *Das pädagogische System Wolfgang Ratkes* (Erlangen 1931): 'Män hält ihm für einen Praktiker und in Wirklichkeit war er ein groszartiger Theoretiker; man hält ihn für einen Charlatan und Betrüger und er war ein Märtyrer seiner Überzeugung; . . . er wird gröszenwahnsinnig, faul, unfruchtbar genannt und in Wirklichkeit war er gewisz einer der originellsten Denker, einer der fleiszigsten Männer seiner Zeit' (Geciteerd bij Ising).

Het tweede is van de hand van Erika Ising in haar reeds genoemde werk *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik*:

'Ratkes Name is verknüpft mit dem Aufkommen einer pädagogischen Bewegung, deren Ziel eine wahre Volksbildung und umfassende Verbesserung des Schulwesens war. Darüber hinaus erstrebte er eine Reform des gesamten wissenschaftlichen und geistigen Lebens seiner Zeit'.

Wolfgang Ratke – verguizing en verheerlijking doen als zodanig aan Rousseau denken – is geboren te Wilster in Holstein. Hij was eerst leerling van het gymnasium in Hamburg en studeerde daarna te Rostock, aanvankelijk theologie. Deze studie brak hij af. Spraakmoeilijkheden kunnen het motief zijn geweest, maar zowel Ising als Rioux menen dat het motief veeleer gezocht moet worden in zijn ontwaakte belangstelling voor de didactische problematiek. Daarna, misschien ook tegelijk, studeerde hij mathe-

matica, filosofie, oosterse talen. In Rostock onderging hij de invloed van Petrus Ramus (1515-1572), fel bestrijder van de scholastiek. Ramus heeft als een der eersten getracht onderwijs en realiteit, ook de realiteit van het dagelijks leven, nauw met elkaar in verband te brengen. De invloed, die Ratke had ondergaan van Ramus, werd bij zijn bezoek aan Engeland versterkt door de kennismaking met en de bestudering van het werk van de tien jaar oudere Francis Bacon, auteur o.a. van *Novum organum*. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij ook gekend Bacons *The Essays or Counsels, civill and morall*, waarvan de eerste druk in 1597 was verschenen. 'Reading maketh a full man'. Bacon licht deze stelling disciplinegewijs toe: 'Geschiedenis maakt de mensen wijs, poëzie geestig, mathematica scherpzinnig, moraal ernstig, natuurfilosofie diepzinnig, logica en rhetorica geschikt tot discussie'. Zoete woorden voor Ratkes encyclopedische geest. In 1602 heeft hij zijn naam gelatiniseerd: hij werd Wolfgang Ratichius.

Behalve Engeland bezoekt hij Holland. Geen bezoek van korte duur. Hij verbleef zeven à acht jaar in Amsterdam, van 1603-1610. Van 1603-1605 ten huize van de familie Commelin in de Minderbroedersteeg, de latere Molensteeg. Inging schrijft op grond van tussen 1603 en 1605 aan Ratke gerichte brieven, die bewaard worden in het archief Oranienbaum/Anhalt onder Z.C. 18, nr. 302, over deze periode: 'Ratke wohnte als Privatlehrer bei einem Herrn Commelinus op den Minbroedersteeg'.

Dat verblijf in Engeland en Holland is geen toeval geweest. In deze jaren trokken degenen, die een nieuwe kijk op mens en maatschappij zochten, naar Engeland en de Nederlanden. Daar vonden ze een zelfbewust burgerschap, vrijere sociale verhoudingen, economische bloei, staatkundige eenheid.

In Amsterdam zette Ratke zijn talenstudie voort. Hij was een ware polyglot, studeerde oudere en moderne talen. Van de oudere Latijn, Grieks, Hebreeuws, Chaldeeus, Arabisch; van de moderne Nederlands, Frans, Spaans, Italiaans. In deze Amsterdamse jaren heeft hij naar alle waarschijnlijkheid een eerste vorm gegeven aan

zijn ideeën over didactiek en ze getoetst aan zijn leerlingen. Klaarblijkelijk is hij over de resultaten nogal tevreden geweest: er wordt althans gewaagd van plannen tot verbetering van het schoolwezen in het algemeen, die hij voorgelegd heeft aan prins Maurits. Deze wees ze af, achtte ze te veel omvattend en wenste Ratke's nieuwe didactiek beperkt te zien tot het Latijn. Ratke, teleurgesteld, niet ontmoedigd, verliet daarop Holland, volgens Rioux in juli 1610. Niet ontmoedigd: In 1612 legde hij aan de Rijksdag te Frankfort een ontwerp voor, dat sindsdien als *Frankfurter Memorial* bekend staat, één der belangrijkste documenten in de geschiedenis van opvoeding en onderwijs na 1600.

Er moet – dit is zonder meer duidelijk – verband bestaan tussen Ratke's achtjarige werkzaamheid in Amsterdam en de zo spoedig daarop volgende presentatie in Frankfort. Van deze samenhang is Erika Ising wel overtuigd. De Hollandse invloed op Ratke's denken is groot geweest, vermoedelijk ook wel beslissend. Zij schrijft: 'Es ist wahrscheinlich dasz Ratkes 1612 im Frankfurter 'Memorial' erhobene Forderung das Deutsche im Schulunterricht zur sprachlichen Grundlage zu machen, . . . es zu einer einheitlichen Reichssprache zu erheben, in Amsterdam angeregt wurde'. En verder: 'Ratke is wahrscheinlich durch das holländische Vorbild auf die beiden grundsätzlichen Neuerungen seines pädagogischen Systems geführt worden: die Anwendung der Muttersprache im gesamten Bereich der Schule und die Aufnahme der Realfächer in ihren Lehrplan'. Men mag, 'wahrscheinlich', toch wel concluderen, zonder zich aan onwetenschappelijk chauvinisme schuldig te maken, dat in Holland en speciaal te Amsterdam, via Ratke, mede de grondslag is gelegd voor de noodzakelijke onderwijsrevolutie der zeventiende en achttiende eeuw, onderdeel van de lange en gecompliceerde overgang van feodalisme naar burgerlijke maatschappij.

III. De motivering van ons onderzoek

Franz Hofmann betoogt in zijn waarlijk uitnemende studie *Anmerkungen zu einem modernen*

Ratke-Bild (*Paedagogica Historica* V, 1965, blz. 38-64), 'dasz die bisherige Ratke-Interpretation dringend der Erneuerung und Bereicherung bedürftig ist'. De omstandigheden werken echter daartoe niet mee. Teveel van zijn arbeid is nog slechts in manuscript aanwezig. In de allereerste plaats is noodzakelijk dat van deze manuscripten wetenschappelijk-kritische uitgaven verschijnen, die zowel zijn filosofische en pedagogische als zijn politieke 'Spätwerke' omvatten. Daarna zal moeten verschijnen een biografie van Ratke, die begrijpelijkerwijze mede steunen moet op betrouwbare lokaal-historische bronnen. Maar thans reeds meent Hofmann dat Ratke een belangrijke plaats toekomt in de geschiedenis van het Duits als taal, in de geschiedenis van de ontwikkeling der pedagogiek als wetenschap, in de geschiedenis der wetenschap in het algemeen. Hij behoort voorts – dat blijkt uit zijn politieke geschriften – tot die categorie pedagogische denkers, die uitsteeg boven pedagogische hervormingen als einddoel, en die in deze hervormingen een middel zagen tot terugdringing van maatschappelijke kwalen. 'Das Erziehungswollen mündete ein in die Utopie der Weltverbesserung'.

In de eis dat deze toekomstige Ratke-biografie mede moet steunen op 'betrouwbare lokaal-historische bronnen' (curs. van ons, v.d.V.), hebben wij voldoende motief gevonden om te onderzoeken, wat er als feitelijk betrouwbaar bekend is van Ratke's belevenissen 'in den Nederlanden'. Eigen onderzoek was noodzakelijk, omdat – weer volgens Hofmann – deze bronnen 'noch unentdeckt an den Wirkungsstätten Ratkes aufzufinden waren'. Er is dus – zie dat 'unentdeckt' – sprake van een internationaal hiaat aan kennis omtrent leven en werk van een man, die medegrondlegger is geweest van wat in de zeventiende en achttiende eeuw zou uitgroeien tot de pedagogiek der Verlichting.

Van 1603-1610 heeft Ratke in Amsterdam geleefd. Wat is er omtrent hem uit deze jaren bekend?

Niet veel. Zie II: 'Ratke wohnte als Privatlehrer bei einem Herrn Commelinus op den Minbroe-

dersteeg'. Er wordt voorts gewaagd van plannen tot verbetering van het schoolwezen in het algemeen, die hij voorgelegd heeft aan prins Maurits. Een schrale oogst. En bij Erika Ising domineert in haar conclusies het 'wahrscheinlich'.

Ons onderzoek gaat in twee richtingen, die we aanduiden als:

- a. *Het engere milieu*, de verhouding van Ratke tot de familie Commelin.
- b. *Het wijdere milieu*, waarin we, uitgaande van de verhoudingen binnen het engere milieu, zoeken naar relaties binnen dat wijdere milieu, voornamelijk in een Amsterdam, dat in die jaren reeds gold als een nationaal en internationaal centrum van wetenschap en kunst. We zullen bij ons onderzoek stuiten op een aantal mystificaties, maar we weten dan tenminste dat we met mystificaties te doen hebben.

IV. *De milieus, waarin Ratke (wellicht) verkeerde*

a. *Het engere milieu*

Gegevens over de familie Commelin zijn te vinden in een viertal werken, waarnaar dr. W. J. van Hoboken van de Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam ons verwees. De meest bruikbare bijzonderheden verschaftte ons het werk van E. W. Moes en C. P. Burger *De Amsterdamse boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, deel IV. Met dit werk waren we op het goede spoor.

De oudst bekende Commelin schijnt te zijn Jan Commelin, om het geloof bij vonnis van 6 april 1568 door de Bloedraad te Brussel ter dood veroordeeld en onthoofd. Hij was gehuwd met Cathérina Potier, gezegd de la Motte. We hebben waarschijnlijk te doen met een Hugenotengeslacht. Bij dat 'gezegd de la Motte' kan men denken aan verwantschap met de latere Franse bisschop-pedagoog Fénelon (1651-1715), schrijver o.a. van *L'éducation des filles* (1687), wiens volledige naam was François de Salignac de la Motte Fénelon. Uit het huwelijk werd in 1548

te Brussel geboren een zoon Jan, die zich vermoedelijk in Amsterdam gevestigd heeft kort na 1578, het jaar, waarin Amsterdam van Spaans overging naar Staats. Bij deze Jan Commelin heeft Ratke dus in de jaren 1603-1605 gewoond. We weten nu wie bedoeld wordt met 'bei einem Herrn Commelinus'.

Maar op hetzelfde ogenblik rijzen moeilijkheden van tweeërlei aard:

- a. Is Ratke van 1603-1605 Privatlehrer bij de familie Commelin geweest of verleende de familie Commelin hem slechts huisvesting en gaf hij zijn privaattlessen elders?
- b. Van 1603-1605 heeft Ratke vertoefd bij de familie Commelin, maar waar verbleef hij van 1605-1610?

Ad a. De eerste veronderstelling is de meest waarschijnlijke. Commelin huwde voor de tweede maal in 1582 met een dochter van Jan Gilles Valckenier, gezien burger. Uit dit huwelijk sproten negen kinderen, vijf zoons waarvan vier met aartsvaderlijke namen: Willem, Abraham, Abram, Isaac, Jacob; vier dochters: Catharina, Maria, Sara, Sara. Van slechts drie van zijn kinderen is het geboortjaar bekend. Catharina is geboren in 1585, Maria in 1587, Isaac in 1598. Catharina was in 1603, bij Ratkes komst dus 18 jaar, Maria 16, Isaac 5. Ratke zal dus de jongste spruiten uit het negental onder zijn leiding hebben gehad, zo nog in leven, maar we weten niet, wie dat zijn. Isaac zal er wel toe behoord hebben. Maar toch mogen we, zolang geen aanvullende gegevens ter beschikking komen, de tweede mogelijkheid, nl. dat Commelin slechts huisvesting verleende, niet uit het oog verliezen.

Ad b. De bewaard gebleven correspondentie te Oranienburg reikt niet verder dan 1605. Met dit feit staan we voor de tweede moeilijkheid: Waar heeft Ratke vertoefd in de jaren 1605-1610? De Amsterdamse Archiefdienst kon geen nader uitsluitel verschaffen. Dr. van Hoboken schreef: 'Het is niet na te gaan, waar en in welke functie Ratke in Amsterdam van 1605 tot 1610 werkzaam was'.

We moeten nu weer met veronderstellingen

gaan werken. Uit het feit dat er klaarblijkelijk slechts correspondentie uit de jaren 1603-1605 bewaard is gebleven, mag toch niet geconcludeerd worden dat hij in 1605 zijn (zeer waarschijnlijke) functie in het gezin heeft opgegeven en zich verder op een ander adres of andere adressen heeft onderhouden met privaattlessen, al mag men deze mogelijkheid ook weer niet uitsluiten. Er waren immers nog jonge kinderen in het gezin: Isaac was in 1610 nog slechts 12 jaar oud. In de door mij geraadpleegde werken blijkt niets van interne conflicten, noch met de kinderen, noch met de ouders, en evenmin van financiële moeilijkheden bij Commelin. Maar evenmin zijn er argumenten te vinden, die pleiten voor een onafgebroken verblijf in het gezin Commelin tot 1610. Ratke's precieze verblijf en zijn werkzaamheden in de jaren 1605-1610 blijven een duistere zaak.

Uit het werk van Moes-Burger blijkt dat Jan Commelin behoort tot de Amsterdamse boekdrukkers-uitgevers. Aan te nemen valt: Niet tot de onbelangrijke. Daar pleiten verschillende motieven voor. Hij heeft een aantal Franse werken met religieuze strekking uitgegeven met hun Nederlandse vertalingen. In 1603 heeft hij zijn drukkerij van de hand gedaan en werk in druk gegeven in Franeker, Leiden, Lyon. Voorts was hij geparenteerd aan en werkte hij samen met Hiëronymus Commelin uit Heidelberg, een drukker van meer dan gewone betekenis, die een groot aantal wetenschappelijke Latijnse en Griekse werken in het licht gaf. Hiëronymus stierf in 1597 en Jan Commelin was een van de voortzetter van zijn arbeid. Tot zijn auteurs behoorde o.a. de beroemde classicus Joseph Justus Scaliger (1540-1609), die doceerde te Leiden, met wie hij beroepshalve regelmatig contact had.

Tenslotte was hij leverancier van boeken aan stadsscholen. Als zodanig komt hij in de stadsrekeningen voor. In 1606 leverde hij boeken aan de 'grote schole'; in 1610 'diversche latijnsche boecken ten behoeve vande oude ende nieuwe sijts groote scholen'. Hij zorgde ook voor 'het binden vande selve boecken'. Hij heeft klaarblijkelijk behoord tot de categorie gegoede za-

kenlieden met intellectuele inslag, zoals Amsterdam er – en niet alleen in de zeventiende eeuw – velen heeft gekend. Een klimaat, waarin een studiosus als Ratke goed gedijen kon. De zoons Abraham, Isaac en Jacob kwamen later in de wetenschappelijke boekhandel terecht. Jacob werd gerekend tot de 'geleerde Amsterdammers'. Het is een Commelin geweest, onder wiens toezicht de Artsenijhof, thans Hortus Botanicus, werd ingericht en een andere Commelin, die hoogleraar werd in de botanie aan het Amsterdamse Atheneum. Amsterdam-Oost kent zijn Commelinstraat. De familie Commelin heeft toch wel tot de Amsterdamse intellectuele elite behoord. Heeft Ratke zijn lust tot studie en wetenschap op zijn leerlingen geënt?

b. *Het wijdere milieu*

Het wijdere milieu, waarin Ratke naar alle waarschijnlijkheid via Jan Commelin, maar misschien ook rechtstreeks, zal hebben verkeerd, kunnen we in eerste instantie leren kennen uit Johannes Isacius Pontanus' *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde Coopstadt Amsterdam*, in het Latijn verschenen in 1611. De Nederlandse vertaling dateert van 1614. De Latijnse versie zal wel geschreven zijn nog tijdens Ratke's verblijf.

Voorts uit de omvangrijke studie van mr. H. F. Wijnman in *Studia Rosenthaliana* 1968: *De Hebraicus Jan Theunisz. Barbarossius alias Johannes Antonides als lector in het Arabisch aan de Leidse universiteit (1612-1613). Een hoofdstuk Amsterdamse geleedengeschiedenis*. Jan Theunisz. was distillateur en brandewijnverkoper van beroep, maar bezat voldoende kennis van het Arabisch om een lectoraat in Leiden te vervullen. Tenslotte voor een enkel detail uit L. J. Rogier: *Eenheid en scheiding – geschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, blz. 171.

Pontanus zelf was een veelzijdig bestudeerd man. Hij studeerde aanvankelijk te Franeker, later bij de classicus Lipsius te Leiden, de voorganger van Scaliger. Hij promoveerde in 1593 op een filosofisch proefschrift over *De vermogens van de redelijke ziel*, verbleef daarna enkele jaren

in Denemarken als assistent bij de beroemde astronoom Tycho Brahe, leerde bij zijn terugkomst Scaliger kennen en werd in 1606 hoogleraar te Harderwijk in de filosofie en de wis- en natuurkunde. Scaliger kan een trait-d'union geweest zijn tussen Pontanus en Commelin en dus Pontanus en Ratke. Ook Pontanus heeft 'zijn' straat in Oost.

Er is meer. Pontanus was bevriend met Hugo de Groot en Constantijn Huygens, ook met Vossius (1577-1649) en Barlaeus (1584-1648), de beide Amsterdamse klassici en voorts in ieder geval bekend met Spieghel (1549-1612), auteur van *de Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst* (1584) en als zodanig een van onze belangrijkste grammatici uit de zestiende eeuw, tevens dichter. Hij schrijft over Spieghel: 'Dewelcke neffens zijnen handel ende traffijcken als wesende van groote middelen nochtans de vrije consten ende de gheleertheit altyt heeft gheert en nae ghetracht. Waer door hij oock bij Iustum Lipsium ende Iosephum Scaligerum, in grooter waerde ende estime geacht ende oock ghehouden is'. Jan Commelin zal als prominent drukker-uitgever en als leverancier van Latijnse werken ongetwijfeld Vossius en Barlaeus hebben gekend en vermoedelijk met hen hebben verkeerd. Zeker met Spieghel, omdat Spieghel en Commelin blijken Pontanus en Moes-Burger in 1608 beiden vroedschapsfuncties bekleedden: Spieghel als schepen, Commelin als pagadoor of betaalmeeester der soldaten. Men mag zelfs de vraag stellen: Heeft Ratke via Spieghel de weg gevonden naar de Nederduitse grammatica en naar oudere Hollandse grammatica's? Er hebben immers voor Spieghel oudere grammatici gewerkt. Men herinnere zich in dit verband de titel van Isings boek: *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik* en de samenhang wordt duidelijk.

Wijnmans studie over Jan Theunisz. verschaft informatie op een nevengebied. Ratke was, zoals we zagen, polyglot: hij studeerde Latijn, Grieks, Hebreeuws, Chaldeeus, Arabisch. Voorts Nederlands, Frans, Spaans, Italiaans. Het Engels is hem evenmin vreemd geweest. Aan zijn verblijf in Holland is immers verblijf in Engeland vooraf

gegaan. Heeft hij contacten gehad met andere beoefenaren van oosterse talen, met name van Hebreeuws en Arabisch? Alweer: met zekerheid is niets te zeggen, maar de waarschijnlijkheid is groot.

Jan Theunisz. was bevriend met twee Amsterdamse geleerden, beiden van Engelse origine, en beiden zowel Hebraïcus als Arabicus. De eerste is Mattheus Sladus, rector van de Latijnse school aan de Oude Zijde, tevens beheerder van de stedelijke bibliotheek, wel eens 'a walking library' genoemd. De tweede was John Paget, de eerste predikant bij de Engelse Presbyteriaanse gemeente te Amsterdam. Sladus zal als rector van de Latijnse school aan de Oude Zijde zeker contact hebben gehad met Jan Commelin, die immers 'diversche latijnsche boecken' leverde 'ten behoeve van de oude ende nieuwe sijts groote scholen'. Commelin kan als tussenpersoon gefungeerd hebben tussen Sladus en Ratke. Er waren tal van aanknopingspunten: beiden beheersten zowel de oude talen als Hebreeuws en Arabisch. Het zou wonderlijk zijn als Commelin tegenover Sladus nimmer over zijn eveneens zeer erudiete huisgenoot (?) zou hebben gesproken, die juist in deze jaren - 1609, 1610 - opging in zijn plannen tot onderwijsverbetering. Buitendien was Sladus behalve rector ook beheerder van de stedelijke bibliotheek, een instituut waarvan Ratke met zijn encyclopedische aanleg zeker incidenteel, maar eerder regelmatig, gebruik zal hebben gemaakt. Rechtstreekse bekendheid tussen Sladus en Ratke, d.w.z. buiten Commelin om, mag als zeer waarschijnlijk worden verondersteld.

Een soortgelijke redenering kan opgezet worden ten aanzien van John Paget: Engelsman, theoloog en als zodanig bekend met Latijn, Grieks, Hebreeuws - buitendien met Arabisch. Hebben Ratke en Paget met zoveel gemeenschappelijke contactpunten in de toch altijd betrekkelijk kleine Amsterdamse kring van in oosterse talen geïnteresseerde intellectuelen langs elkaar heen geleefd? Het is mogelijk, maar onwaarschijnlijk. Overigens komt in de studie van Wijnman de naam Ratke niet voor.

Dit feit valt wel te verklaren. Misschien heeft voor Wijnman de naam van de 'Privatlehrer'

Ratke geen betekenis gehad. Ratke was in 1609-1610 nog 'niemand'. Maar hij heeft ook niet aan de studiebijeenkomsten, vermoedelijk ten huize van Theunisz. in de Oudebrugsteeg, in de eerste maanden van 1610 deelgenomen. Ook hiervoor is een plausibele verklaring mogelijk. Ratke verliet blijkens Rioux Amsterdam in juli 1610, na zijn échec bij prins Maurits met zijn plannen tot onderwijshervorming. Hij kan in begin 1610 te zeer met deze plannen gepreoccupeerd zijn geweest, om zich daarnaast te verdiepen in de buiten dit verband staande studie van het Arabisch. Die plannen waren immers voor hem blijkens zijn activiteiten na 1610 (men herinnere zich het *Frankfurter Memorial* van 1612) te zeer levenskwestie.

Een naam moet volledigheidshalve in dit verband nog worden genoemd, nl. die van de oriëntalist Thomas van Erpe (Erpenius) - (1584-1624). Men vindt deze naam vermeld zowel bij Wijnman als bij L. J. Rogier in zijn *Eenheid en Scheidingsgeschiedenis der Nederlanden 1477-1813*, blz. 171. Erpenius was bij Ratkes vertrek in 1610 dus 26 jaar oud, maar werd in 1613 hoogleraar te Leiden en moet daarom reeds op jeugdige leeftijd een figuur van betekenis zijn geweest: hij was bevriend met Scaliger, die in 1609 overleed. Hij richtte een drukkerij op met Hebreeuwse, Arabische, Syrische, Ethiopische en Turkse lettertypen, een drukkerij, die later overgegaan is naar Elzevier. Alweer: ook hier ligt voor Ratke een mogelijkheid van contact. De naam Scaliger duikt weer op en Erpenius was een vakgenoot van Commelin.

Conclusie

De conclusie, die wij trekken uit de gegevens zowel betreffende het engere als betreffende het wijdere milieu, waarin Ratke van 1603-1605 (1610?) wellicht heeft verkeerd, moet wel luiden: Hij heeft naar alle waarschijnlijkheid nauwe contacten gehad met de bij name bekende coryfeeën van het Amsterdamse intellectuele leven. Het zou met alle logica in strijd zijn als Ratke met zijn wetenschappelijke speurzijn, zijn haast onverzagbare wetensdrift, zijn encyclopedische kennis

niet min of meer in deze kringen was opgenomen. Wat bij Ising hypothese is ('wahrscheinlich'), wordt door onze onderzoekingen via Moes-Burger en Pontanus en vooral ook via het uiterst scrupuleuze werk van Wijnman tot grote(re) zekerheid. Zo oordeelt ook Rioux over de betekenis van de Amsterdamse periode voor Ratke's latere didactische activiteiten: 'Ratichius alors en pleine forme intellectuelle, acquiert la culture encyclopédique nécessaire pour mener à bien l'oeuvre didactique qu'il a entreprise'.

Er kan, menen wij, een stukje van het hiaat omtrent onze kennis van Ratke's leven in Amsterdam vervallen. Maar er blijft nog een ernstige mystificatie over, nl. de vraag:

V. *Waarom verliet Ratke in 1610 Amsterdam?*

De *Lexikon der Pädagogik* (Freiburg, 1913-1917), waaraan de namen van Otto Willmann en Ernst Roloff verbonden zijn, geeft in Band IV een motivering (kolom 181):

'Er lebte einige Zeit in seiner Heimat und war dann fast 8 Jahre in Amsterdam mit Privatunterricht beschäftigt, wobei er seine 'Lehrkunst' ausbildete und erprobte. Um diese allgemein zu verwirklichen, suchte er die Hilfe der Mächtigen, zunächst des Prinzen Moritz von Oranien. Da dieser Einschränkung auf den Lateinunterricht verlangte, verlies er Holland'.

Deze voorstelling van zaken vindt haar weg in de historie; men vindt haar terug in onze *Katholieke Encyclopaedie voor opvoeding en onderwijs* (1951-1954, deel III blz. 429): 'Tevergeefs bood hij prins Maurits zijn diensten aan ter verbetering van het Hollandse schoolwezen'. Eveneens in Rioux' *L'oeuvre pédagogique de Wolfgangus Ratichius* (1963, blz. 17): 'Deux mois après, en juillet 1610, Ratichius reprend contact avec le sol d'Allemagne. . . Il aurait pu prolonger son séjour en Hollande si le prince Maurice d'Orange, à qui il avait offert ses services, n'avait pas voulu limiter la réforme pédagogique proposée, à celle du latin seulement – ce qui allait à l'encontre des principes de la didactique savamment élaborée depuis des années'. Men weet, bij Ratke stonden de belangen der moedertaal voorop: 'Alles zu-

erst in der Mutter Sprache' en 'Alles nach Ordnung und Lauf der Natur'. Erika Ising verdiept zich niet in de motivering: 'Wissenschaftliche Interessen führten ihn in 1603 nach Amsterdam, wo er sich bis 1610 aufhielt'.

Verwonderlijk is dat zowel in de *Lexicon der Pädagogik* als in de *Katholieke Encyclopaedie* als bij Rioux de bronaanduiding ontbreekt; waar wordt deze motivering van Ratke's vertrek omschreven aan de hand van de oorspronkelijke stukken? Het feit is, internationaal gezien, toch niet zonder betekenis. De mogelijkheid schijnt aanwezig geweest te zijn dat Holland de basis zou zijn geworden van de revolutie in het west-europese schoolwezen, waartoe Ratke's ideeën mede de stoot hebben gegeven.

• Een stuk onvermoede nationale glorie! Ratke was in Holland gerijpt, hij had zich veel van de Hollandse cultuur eigen gemaakt, het Hollandse geestelijk klimaat was hem vertrouwd geworden, hij had – misschien doorslaggevend feit – naar alle waarschijnlijkheid contacten met invloedrijke regenten en vooraanstaande geleerden. Ratke had in plaats van een Duits, een Hollands reformator kunnen worden. Hij had in de jonge Huygens, wiens protest wij sub I signaleerden, een geestverwant, misschien zelfs een bondgenoot gevonden, zoals Huygens later 'bondgenoot' van Descartes werd.

In welke vorm is er contact geweest tussen Maurits en Ratke? Uitsluitend schriftelijk, uitsluitend mondeling of via een combinatie van beide? Het waarschijnlijkst lijkt ons dat Ratke bij de prins schriftelijk uitgewerkte voorstellen heeft ingediend, die – misschien – mondeling zijn toegelicht, maar waarop dan een schriftelijke afwijzing zal zijn gevolgd. Maar wellicht is hier te 'modern' geredeneerd en mag men de mogelijkheid niet uitsluiten dat Maurits op een 'audiëntie' kortweg 'Nee' heeft gezegd.

Naar de mogelijkheid van schriftelijk contact van beide zijden hebben wij nader geïnformeerd. Zoals gezegd, in eerste instantie bij de Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, daarna bij het Algemeen Rijksarchief en ten slotte bij het Koninklijk Huisarchief. Het Algemeen Rijksarchief

verwees ons naar het Koninklijk Huisarchief, 'waar zich o.a. de archieven van de stadhouders bevinden'. Helaas, in laatstgenoemd instituut 'bevinden zich geen gegevens betreffende Wolfgang Ratke'.

Waar bevinden zich de bewijzen van contact, waarop de Lexikon, de Encyclopaedie en Rioux zich beroepen, dan wel? Bestaan ze? En als ze bestaan, hoe is Maurits dan tot zijn afwijzend antwoord gekomen? Zelfstandig – wat minder waarschijnlijk is – of op advies? Maar wie is (zijn) dan de adviseur(s) geweest? Johan van Oldenbarnevelt, de landsadvocaat? De Raad van State door zijn secretaris, Christiaan Huygens, die in deze functie behoorde tot de hoogste ambtenaren der Republiek en die permanent in nauw en vertrouwelijk-persoonlijk contact stond met het hof? Christiaan Huygens was een begaafd klassicus, die zelf de Latijnse en Griekse grammatica's samenstelde voor zijn kinderen. Constantijn schrijft in zijn autobiografie: 'Hij werd te midden van de zwaarste staatszorgen ter wille van zijn kinderen zelf weer kind, verzamelde een menigte verschillende grammatica's en vergeleek ze zorgvuldig een voor een. Daarna sneed hij eerst al het overbodige weg, koos vervolgens wat nodig was, uit en vatte ten slotte de regel zowel van de grammatica als van de syntaxis in sierlijke verzen samen'. Dezelfde werkwijze volgde hij voor het Grieks. De huisonderwijzer werkte in Constantijns jonge jaren onder het strengste gebod van vaders zijde, 'zich geen enkel Nederlands woord hoe dan ook' te laten ontvallen. 'De moedertaal werd voorgoed verbannen, het Frans echter niet, waarin wij voortdurend met onze ouders converseerden, maar verder gingen wij geheel in het Latijn op'. Invloed van vader Christiaan op Maurits' beslissing lijkt ons niet onmogelijk.

We tasten in het duister. Misschien mag zelfs de vraag gesteld worden: Als Ratke inderdaad voorstellen heeft gedaan, zou hij die dan wel aan Maurits hebben voorgelegd? Erika Ising zet omstandig uiteen, hoezeer Ratke in Holland 'die freieren Lebensverhältnisse eines selbstbewussten Bürgertum kennen gelernt hatte. . . Den Fürstehofen stand er zunächst zurückhaltend gegen-

über. . . Die höfische Atmosphäre blieb ihm Zeit seines Lebens fremd'. Zij geeft van dit laatste een aantal bewijzen. Het zou veeleer voor de hand hebben gelegen dat hij zich gewend zou hebben hetzij tot de Staten van Holland, hetzij tot de Staten-Generaal. Zolang de stukken niet voor ons liggen, blijft er een mystificatie bestaan rond een moment dat een beslissende wending had kunnen betekenen in onze nationale onderwijs-politiek der zeventiende eeuw, met een mogelijke internationale uitstraling.

V. Afsluiting

We zijn ons ervan bewust dat er weinig definitiefs uit dit onderzoek is voortgekomen, door het ontbreken van onbetwistbaar vaststaande feiten. Al is de omschreven situatie toch wel uitgetild boven de sfeer van louter hypothese. We hebben een aantal plausibele mogelijkheden bijeengebracht, die met elkaar o.i. de conclusie wettigen, die wij hiervoor als volgt formuleerden: Ratke 'heeft naar alle waarschijnlijkheid nauwe contacten gehad met de coryfeeën van het Amsterdamse intellectuele leven' en deze coryfeeën met name genoemd. Wat ons het meest interesseert is het 'contact' Maurits-Ratke. We zouden graag de woordelijke tekst van Ratke's voorstellen kennen, aangenomen dat die bestaat. Die tekst moet een samenvatting zijn van wat Ratke in de acht jaren van zijn Amsterdams verblijf heeft bestudeerd, doordacht, getoetst. Dan zou ook een vergelijking mogelijk worden met het fameuze stuk van internationale betekenis dat we kennen als het *Frankfurter Memorial*: 'Welches zu Franckfort Auff dem Wahltag Anno 1612 den 7. May dem teutschen Reich vbergeben' en dat volgens Rioux is ingeslagen als een bom.

Deze vergelijking zou misschien kunnen uitlopen op een bredere bestudering van Ratke in Nederland dan tot op heden het geval is. Deze bredere studie, waarop Ratke alle recht heeft, (men zie vooral de beschouwingen van Hofmann in *Paedagogica Historica* V, 1965) achten wij ook wenselijk om te komen tot een op recent materiaal gebaseerde waardering van de verhouding Ratke-Comenius. Comenius is verreweg de jon-

gere; het leeftijdsverschil bedraagt 21 jaar en hij heeft Ratke 35 jaar overleefd. Zij stammen uit in hoofdzaak dezelfde internationale denkwereld en dus moeten overeenkomsten gemakkelijk zijn aan te geven. Hoe verhouden – een enkel voorbeeld – Ratke's grondidee All-unterweisung en Comenius' Pan-sophie zich tot elkaar?

Aan Comenius is in Nederland, in tegenstelling tot andere landen, veel meer aandacht geschonken dan aan Ratke. Er zijn oorzaken voor aan te geven. Met Comenius bestaat in sommige opzichten een aangrijpende lotsverbondenheid. Comenius – hooggeplaatst geestelijke, slachtoffer van zijn religieuze overtuiging, vervolgd, vluchteling, feiten, die in het Nederland van tijdens en ook nog na de tachtigjarige oorlog vele harten voor hem wonnen; aan het slot van zijn leven lange jaren hier te lande woonachtig; in Naarden begraven. Als mens ook thans nog zeer gewaardeerd. Een rijp, Europees-befaamd geleerde en pedagoog, veelzijdig auteur, wiens verzamelde werken in 1657 in Nederland zijn uitgegeven. Haast geworden tot een nationale figuur. Leven en werken spreken ons nog aan. Ratke – 'Privat-lehrer' – man van ondergeschikte positie, qua sociale status niet met Comenius te vergelijken. Een weinig romantische levensloop voorzover het Nederland betrof. In onbekendheid en naamloosheid acht vergeten jaren vertoevende in Amsterdam, zonder latere directe contacten met Nederland. Al heeft hij zich in die onbekendheid geprepareerd op wat ook hij later zou worden, filosoof-pedagoog, systeembouwer, evenzeer van internationale betekenis, een Nederlandse figuur kon hij nimmer worden.

Noot

1. Aangehaald bij Eugenio Garin: *Geschichte und*

Dokumente der abendländischen Pädagogik III.
Uitg. Rowohlt's Deutsche Enzyklopädie, 1967.

Literatuur

- Bacon, Fr.: *The Essays or Counsels, civill and morall*. London The University Press z.j.
- Boyd, W.: *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Utrecht 1969.
- Descartes, R.: *Vertoog over de methode*. Amsterdam 1950.
- Descartes, R.: *Lettres*. P.U.F. Paris 1954.
- Garin, E.: *Geschichte und Dokumente des abendländischen Pädagogik III*. Reinbek bei Hamburg, 1967.
- Hofmann, F.: *Anmerkungen zu einem modernen Ratke-Bild*. *Paedagogica Historica* 1965.
- Huygens, C.: *De jeugd van Constantijn Huygens door hemzelf beschreven*. Rotterdam-Antwerpen, 1946.
- Ising, E.: *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik*. Akademie-Verlag Berlin 1959.
- Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs: Den Haag 1951-1954.
- Lexikon der Pädagogik. Freiburg 1913-1917.
- Mann, G.: *Lessings Pädagogik*. Langensalza 1929.
- Moes, E. W. en Burger, C. P.: *De Amsterdamse boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw IV*. 's-Gravenhage, 1915.
- Pontanus, J. E.: *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coopstadt Amsterdam*. 1614. (fascimiledruk Amsterdam 1968).
- Rioux, G.: *L'oeuvre pédagogique de Wolfgangus Raticius*. Paris 1963.
- Rioux, G.: *La pensée pédagogique de Wolfgangus Raticius*. *Paedagogica Historica* 1963.
- Rogier, L. J.: *Eenheid en scheiding* (Utrecht 1968).
- Wijnman, H. F.: *De Hebraicus Jan Theunisz. Barbarossius alias Johannes Antonides als lector in het Arabisch aan de Leidse universiteit (1612-1613)*. Een hoofdstuk Amsterdamse geleerdengeschiedenis. *Studia Rosenthaliana* 1968.